

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

О. М. Балинська

ІМ'Я, СОЦІАЛЬНА РОЛЬ, ПРОФЕСІЯ І ПОВЕДІНКА ЯК СЕМІОТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЮДИНИ, ГАРАНТОВАНІ СУСПІЛЬСТВОМ І ПРАВОМ

Запропоновано розглянути людину як суспільний знак. Попри загально-визнану її триєдину природу (тіло, дух, душа), виокремлюють ще декілька аспектів, що є також значущими для характеристики людини як соціального символу, – ім'я, соціальна роль, професія та поведінка. Усі названі аспекти так чи інакше враховані у нормах, що регламентують і регулюють людську поведінку в соціокультурному просторі, зокрема й у праві. Людина як збірна семіотична одиниця з усіма її складовими (тіло, дух, душа, ім'я, соціальна роль і т. д.) захищена правом, а всі створені людиною знаки можливі та зрозумілі тільки завдяки її здатності абстрактно мислити і вмінню аналізувати себе саму та своє оточення.

Ключові слова: людина, ім'я, соціальна роль, професія, поведінка, знак, семіотична характеристика.

Постановка проблеми. Розглядаючи людину як знак, попри загально-визнану її триєдину природу (тіло, дух, душа), для сфери правовідносин доцільно виокремлювати ще декілька аспектів, які також є значущими для характеристики людини як соціального символу, – ім'я, соціальна роль, професія, поведінка.

Стан дослідження. Підставою виникнення у людини таких характеристик, що дають змогу формулювати знаки, є її здатність абстрактно мислити й послуговуватися мовою. Про визначальність знаків у пізнанні людини говорили ще з античних часів: наприклад, Сократ, для якого людина була цілим універсумом і який першим акцентував на людині як предметі визнання й дослідження, доводив, що тільки в безпосередньому спілкуванні з людиною можна наблизитися до її витлумачення. Не розглядаючи ті підходи до вивчення людини, які не акцентують на її знаковотворчих спроможностях, згадаємо тут ще позиції, наприклад, Р. Декарта (який вважав, що людину завдяки душі відрізняють дві суттєві ознаки – здатність осмислено користуватися мовою та універсальний характер діяльності), Б. Спінози (який вбачав сутність людини у двох модусах єдиної субстанції – модусі мислення у

формі духу і душі та модусі протяжності у формі тіла), М. Шелера (який намагався осмислити основні напрями та закони біологічного, психічного, історико-духовного і соціального розвитку людини, що залишаються невіршеними досі). Однак найбільше уваги вивченню людини та її знакових характеристик приділяли науковці ХХ і ХХІ століть.

Виклад основних положень. Філософія імені (не слід плутати зі своєрідною модифікацією середньовічного філософського реалізму на російському ґрунті на початку ХХ ст. – ім'яслав'єм, суть якого полягала в особливому шануванні Імені Божого) вбачає вивчення імені речі не як умовного знаку, а як прямого вияву її онтологічної природи (започатковано від учення св. Григорія Палами про енергію імені як особливої енергії, що відкриває «р'іч у собі» і дає доступ до її пізнання) [1]. Дещо подібною до цього є філософія мови у дослідженнях Львівсько-Варшавської філософської школи, зокрема номіналізм С. Лесневського [2]. Найбільш повно (на основі феноменології Гусерля та вчення про символічні форми Касірера) філософію імені розвинув О. Ф. Лосєв, який вважав, що «ім'я є життя ... тільки в імені обґрунтована вся найглибша природа соціальності у всіх безконечних формах її прояву... Якщо слово не дійсне й ім'я не реальне, немає чинника самої дійсності, зрештою, немає самої соціальної (в найширшому змісті цього поняття) дійсності...» [3, с. 238–239]. Не розглядатимемо філософію імені як концепцію називання взагалі, але зауважимо тільки, власне, про ім'я людини: воно дається при народженні і стає одним із соціальних ідентифікаторів людини, засобом її індивідуалізації в суспільстві та належить до особистих немайнових благ фізичної особи [4, ст. 28]. Тому не зовсім виправданим, із позицій філософії людини, є дозвіл сучасного права змінювати ім'я [4, ст. 295], що руйнує першопочатково закладену цілісність людини як соціального суб'єкта.

Про ім'я як частину семіотики іміджу людини і соціальний знак, що має статус самоцінності особи та є її неречовим багатством, говорить С. Махліна, яка одна з небагатьох здійснила аналіз питань, пов'язаних з іменем, у контексті семіотики. Вона, наприклад, вважає, що «ім'я має статусну диференціацію й одночасно етнічну та часову сигніфікацію» і водночас виконує у суспільстві функції ідентифікації, диференціації, регулювання, узагальнення, пізнавальну, виховну та акумулювання, «стаючи соціокодом у скарбниці колективної пам'яті й засобом трансляції культури» [5, с. 140]. Крім того, дослідниця виокремлює різні теорії імені – емоційну, звукову, соціальну, асоціативну, інтуїтивну [5, с. 141]. Тобто, за підходом С. Махліної, в імені відображається

сукупність історичних, культурних, цивілізаційних знаків, кодів, символів, що відображають семіотичність людини.

На відміну від імені соціальну роль людина може (а іноді це їй навіть необхідно) міняти. Соціальну роль здебільшого розуміють як: 1) модель поведінки, очікуваної від того, хто має певний соціальний статус, тобто вона обмежується сукупністю прав і обов'язків, відповідних цьому статусу; 2) сукупність нормативно зумовлених соціальних характеристик, очікувань і зобов'язань у поєднанні з конкретною соціальною позицією [6]. Сучасне суспільство вимагає від індивіда постійної зміни моделі поведінки для виконання конкретних ролей, значно поширилися також так звані рольові конфлікти, що виникають у ситуаціях, коли від індивіда вимагається одночасне виконання декількох ролей із суперечливими вимогами. Види соціальних ролей визначаються різноманітністю соціальних груп, видів діяльності й відносин, в які задіяна людина. Залежно від суспільних відносин виокремлюють соціальні та міжособистісні соціальні ролі. Соціальні ролі пов'язані зі соціальним статусом, професією або видом діяльності (учитель, учень, студент, продавець, міліціонер). Це стандартизовані безособові ролі, що формуються на основі прав і обов'язків, незалежно від того, хто їх виконує. Чоловік і жінка – це також соціальні ролі, вони біологічно зумовлені та передбачають специфічні способи поведінки; причому, коли правові норми сучасних цивілізованих держав цей аспект нівелюють, закріплюючи рівноправ'я, то звичаї і традиції іноді чітко розмежовують їх, зберігаючи символізм чоловічого й жіночого «соціального призначення». Міжособистісні ролі пов'язані з міжособистісними відносинами, які регулюються на емоційному рівні (лідер, скривджений, знехтуваний, кумир, улюбленець і т. д.). Соціальна роль може бути природжена (до них належать соціально-демографічні ролі: чоловік, дружина, дочка, син, внук тощо), але й можна її набути чи змінити. Для кожної людини якась окрема соціальна роль є домінуючою, що стає своєрідним соціальним амплуа як найбільш типовий індивідуальний образ, звичний для оточуючих і з яким асоціюється ця людина. Іноді зміна звичного образу складно дається і для самої людини, і для сприйняття оточуючих її людей, але такі зміни необхідні у разі асоціального типу поведінки й їх охочіше сприймає оточення. По-іншому соціальну роль можна назвати стереотипом поведінки, що також вирізняється певною знаковістю й символізмом.

Різновидом попередньої семіотичної характеристики (соціальної ролі) сучасної людини можна вважати професію як певний чітко

окреслений у межах суспільного поділу праці комплекс дій, які людина має виконувати і які потребують наявності в неї відповідних знань, умінь, практичних навиків тощо. Ми виокремили професію в семіотичну характеристику людини на підставі того, що їй (професії) притаманна типовість, стандартність, шаблонність. Ця характеристика людини, мабуть, найчіткіше прописана у праві (особливо позитивному), адже кожна окрема професія має свої законодавчо закріплені кваліфікаційні вимоги, які, власне, і стають основою для символізації професій (називаючи, наприклад, професію вчителя, ми уявляємо конкретні атрибути – строгий костюм, указку і пакет підручників у руках, можлива й деталізація – окуляри, серйозний погляд, повчальна інтонація у голосі і т. д.; із пекарем у нас асоціюється в уяві людина у білому одязі, запорошеному борошном, біля величезного казана з тістом або стежіків із рум'яними булочками тощо).

Загалом професію і соціальну роль можна було б об'єднати в одну узагальнену характеристику – поведінку, але з урахуванням соціальних обставин, зумовлених установленими вимогами. Хоча поведінка сама собою також може бути знаковою характеристикою людини, якщо розглядати її в контексті так званої ритуальності. Ритуал – це традиційний порядок проведення якоїсь церемонії, вироблений звичаєм або запроваджений порядок виконання певних дій [7, с. 1032]; у контексті побутових або релігійних традицій такі дії можуть називатися обрядом [7, с. 650]. Сфера правовідносин також має свої традиції, а отже, і обрядовість, і ритуальність. Загальновідомими прикладами є прийняття присяги, вручення нагород і навіть військово привітання (і індивідуальне із прикладанням правої руки до головного убору, і колективне із хоромим «Здоров'я бажаєм, товаришу генерале!»). Поведінка як семіотична характеристика людини полягає у дотриманні усталених соціально-культурних сценаріїв, сформованих практикою і підкріплених частим застосуванням. Новий рівень розвитку культури формує новий тип поведінки (те, що схвалювалося, скажімо, у середньовіччі – наприклад, щоденне носіння зброї, не прийнятне в наш час, а сучасний одяг ділової жінки видався б у той час, як мінімум, зухвальством).

Загалом семіотика людини орієнтується на пізнавальний вимір загальнолюдського досвіду, адже вона закорінена в історичному процесі дії знаків (семіозисі) і передбачає обов'язкову наявність хоча би двох динамічних чинників (знаку й означуваного, знаку та його автора, знаку і значення (інтерпретанти), знаку й інтерпретатора, знаку й контексту та ін.). І згідно з цим, узагальнюючи відомі філософські підходи

до вивчення людини як *homo semioticus*, можна назвати низку знакових типів, характерних для кожної окремої епохи та історичного періоду розвитку соціуму.

Найвеличніший образ людини – це створення її на образ і подобу Бога (християнське трактування), що передбачає характерну внутрішню роздвоєність унаслідок гріхопадіння перших людей і узгоджується з ученням про поєднання божественної та людської природи в особі Ісуса Христа, через що наголошується на можливості кожної людини долучитися до Божої благодаті (у християнській традиції «надлюдина» – *superhumanus*, теорію якої розвинув німецький філософ Ф. Ніцше [8]). А найнікчемніший образ людини походить із провідної барокової ідеї невидимої піщинки Всесвіту, що, однак, як невеликий уламок голограми, може відобразити сутність гігантського Всесвіту [9, с. 510–511].

Усі семіотичні типи людиноцентричних філософських учень можна згрупувати на позитивні (де людина є у вигідному ракурсі), негативні (в яких людину критикують або вивищують її не найліпші характеристики) та нейтральні (що просто констатують якусь людську рису).

До першої «групи» належать такі, де:

– *людина – центр Всесвіту* (людина є завершенням еволюції світобудови, термін був уперше вжитий в добу Відродження та Просвітництва);

– *людина – міра всіх речей* (*homo mensura*, Протагор);

– *людина – малий Космос* (ідея мікрокосму в концепції атомізму Демокріта);

– *людина – метафора Бога* (концепція феноменології Гусерля);

– *людина творча* (світ – це інтелектуальна інтерпретація прихованих щирсердечних прагнень творчо мислячого індивіда, К. Ясперс);

– *людина – продукт селекційної діяльності* (на основі цієї ідеї Т. де Шарден започаткував філософську антропологію);

– *людина як самість* (К. Поппер, теорія трьох світів людини: світу фізичних явищ; світу суб'єктивних (ментальних і психічних) станів свідомості; світу об'єктивного змісту мислення і предметів людської свідомості – гіпотези, наукові теорії, матеріалізовані проекти тощо);

– *людина активна* (людська реальність створюється зусиллями, що розкриваються через механізми активності й регуляції, М. Мамардашвілі) та ін.

Другу «групу» семіотичних типів людини становлять:

– *людина – ніщо* (людина є істота, через яку в світ приходять заперечливість, Ж.-П. Сартр);

– *людина-машина* (ідея запрограмованості людини як годинникового механізму, Ф. Ламерті; людина – гвинтик механізму в протиставленні її життєвого світу і системи, Ю. Габермас);

– *людина загублена* (філософія Нового часу);

– *людина практична* (людина стоїть нижче від законів природи, а тому залежна від неї, І. Кант);

– *людина бунтуюча* (ідея бунту проти абсурдності людської долі, яку розвинув А. Камю);

– *людина агресивна* (в теорії «мати чи бути» з її провідною ідеєю волі до влади, яку розвинув Е. Фром);

– *людина суперечлива* (ідея діалектичного шляху розвитку людини як істоти недосконалої, С. К'єркегор);

– *людина природна* (її покликання – стати людиною моральною і протистояти своїм природним прагненням, Й. Фіхте);

– *людина подвійна* (у ній співіснують, взаємодіють і борються дві сутності: соціальна й індивідуальна, Е. Дюркгейм; вона є діалогом Бога і диявола А. Тойнбі);

– *людина з жагою визнання* (теорія Ф. Фукуями про готовність людини ризикувати у боротьбі за престиж).

Третя «група» – це такі семіотичні образи, як:

– *людина – те, що вона робить* (екзистенціалізм);

– *людина еротична* (сексуальна енергія лібідо керує людиною,

З. Фрейд);

– *людина-подорожній* (homo viator, поняття ввів Г. Марсель на означення права вибору людини);

– *людина – ментальна конструкція* (причому не найголовніша, М. Фуко);

– *людина закорінена в часі* (ідея тут-буття, М. Гайдегера);

– *людина-актор* (homo ludens і принцип гри як основний у житті людини, Й. Хейзінга);

– *людина культурна* (теорія О. Шпенглера, згідно з якою людство живе за символічною схемою «народження – розквіт – в'янення – смерть» або «весна – літо – осінь – зима»; теорія С. Хантінгтона про конфлікт цивілізацій);

– *людина соціальна* (тобто залежна від соціуму, П. Сорокін; а також від технологічного та психологічного стану суспільства, А. Тофлер);

– *людина мовна* (мова визначає ставлення людини до об'єктивної дійсності, Л. Вітгенштайн; людина занурена в автентичну комунікацію за принципом «техніки переселення», К. Леві-Строс; людина – ім'я-давець, В. Бенямін);

- *людина історична* (людина – основа історії, О. Ф. Лосєв);
- *людина психологічна* (психіка як домінанта у визначенні сутності людини);
- *людина символічна* (теорія семіосфери як середовища, створеного людиною, Ю. Лотман);
- *людина правова* (як активний суб'єкт, атом юридичної теорії, за концепцією антропології права).

Висновки. Усі три групи семіотичних образів людини можна було би доповнювати, але й цей перелік доволі вичерпно демонструє значну увагу світових мислителів усіх епох до феномену людини, причому кожний із них знаходив у ньому «свій» знак, який був лише окремим елементом у величезній семіотичній мозаїці під назвою «людина». Що стосується правового контексту, то всі названі аспекти так чи інакше враховані у нормах, що регламентують і регулюють людську поведінку в соціокультурному просторі. Людина як збірна семіотична одиниця з усіма її складовими (тіло, дух, душа, ім'я, соціальна роль і т. д.) захищена правом, а всі створені людиною знаки стали можливими і зрозумілими тільки завдяки наявності в людини мови, здатності абстрактно мислити і вмінню аналізувати й синтезувати себе саму та своє оточення. Право є знаковою системою, яку створила людина, і водночас регулятором подальшого вдосконалення семіотично структурованого соціокультурного простору, в якому вона жила.

-
1. Філософія імені [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://all-filosof.ru/istorija-filosofii/29/501-filosofiya-imeni>
 2. Філософія. Львівсько-Варшавська школа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pulib.if.ua/book/188>
 3. Лосєв А. Ф. Філософія. Мифология. Культура / А. Ф. Лосєв. – М.: Политиздат, 1991. – 525 с.
 4. Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356 (зі змінами).
 5. Махлина С. Т. Семіотика культури повсякденности / С. Т. Махлина. – СПб.: Алетейя, 2009. – 232 с.
 6. Громов И. А. Западная социология / И. А. Громов, И. А. Мацкевич, В. А. Семёнов. – СПб.: ООО «Изд-во ДНК», 2003. – 559 с.
 7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТ Перун, 2004. – 1440 с.
 8. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / Ф. Ніцше. – К.: Основи – Дніпро, 1993. – 415 с.
 9. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс; Энциклопедия, 1994. – 576 с.

Балинская О. М. Имя, социальная роль, профессия и поведение как семиотические характеристики человека, гарантированные обществом и правом

Автор предлагает рассматривать человека как общественный знак. Несмотря на общепризнанную его триединую природу (тело, дух, душа), выделяются еще несколько аспектов, также значимых для характеристики человека как социального символа, – имя, социальная роль, профессия и поведение. Все названные аспекты так или иначе учтены в нормах, регламентирующих и регулирующих человеческое поведение в социокультурном пространстве, в том числе и в праве. Человек как сборная семиотическая единица со всеми ее составными элементами (тело, дух, душа, имя, социальная роль и т. д.) также защищен правом, а все созданные человеком знаки возможны и понятны только благодаря его способности абстрактно мыслить и уменью анализировать себя же и свое окружение.

Ключевые слова: человек, имя, социальная роль, профессия, поведение, знак, семиотическая характеристика.

Balyns'ka O. M. Name, social role, occupation and behavior as semiotic characteristics of a human ensured by society and law

The author suggests treating a human as a social sign. In spite of his universal threefold nature (body, spirit, soul), some more aspects may be singled out that are also significant for individual characteristics of the human as a social symbol such as name, social role, occupation and conduct.

A name describes a set of historical, cultural, civilized signs, codes, symbols reflecting human semiotics.

A separate social role for each person is dominant that becomes a specific social character as a typical individual image usual for the surrounded and which he is associated with.

Occupation is certain clearly framed within the social division of labor complex of actions that a person should fulfill and which requires available proper knowledge, skills, practical habits etc. The author emphasizes the occupation as independent semiotic human characteristics with such features as typicality, standard, and pattern.

The behavior itself may also be symbolic human characteristics if it is considered in the context of the so-called ceremony.

All above mentioned aspects are taken into consideration in the norms regulating and governing the human conduct in the socio-cultural space including the law. The human as the semiotic unit with all his elements (body, spirit, soul, name, social role etc.) is defended by law, and all the signs created by the human are possible and clear only due to his ability to think abstractly and analyze himself and his surroundings. In this case the law is a sign system created by the human and at the same time the regulator of a further improvement of semantically structured socio-cultural space in which the human exists.

Key words: human, name, social role, occupation, conduct, sign, semiotic characteristic.

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року